

Л. Л. Голубева

**СТАТУТ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1566 г. –
ПОМНІК ПРАВАВОЙ КУЛЬТУРЫ І ДУМКІ БЕЛАРУСКАГА
НАРОДА (ДА 450-ГОДДЗЯ ЎВЯДЗЕННЯ Ё ДЗЕЙННЕ)**

Разглядаецца гісторыя распрацоўкі і прыняцця Статута Вялікага Княства Літоўскага 1566 г. Паказаны роля і ўплыў палітычных і прававых поглядаў прыхільнікаў рэфармацыйных ідэй М. Р. Чорнага і А. Валовіча на стварэнне Статута. Прааналізаваны асобныя нормы Статута, а таксама нормы Віленскага 1563 г., Бельскага 1564 г., Віленскага 1565 г. прывілеяў, якія ўвайшлі ў Статут як дадаткі. Адзначана роля Статута для далейшага развіцця заканадаўства.

The article describes the history of the drafting and adoption of the Statute of the Grand Duchy of Lithuania 1566. The role and influence of political and legal views of supporters of Reformation ideas of N. R. Cherniy and O. B. Volovich are shown in the creation of the Statute. Separate rules of the Statute and the rules of Vilenskiy 1563, Belskiy 1564, Vilenskiy 1565 privileges, applied to mentioned Statute, are analyzed. The role of the Statute for the further development of the legislation is noted.

Ключавыя словы: Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г.; сістэматызацыя заканадаўства; крыніцы для распрацоўкі Статута; рэфармацыйныя ідэі; нормы права.

Key words: Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1566; systematization of legislation; the sources for the drafting of the Charter; the reformation ideas; the rule of law.

Уводзіны. У сацыяльна-эканамічным, палітычным і рэлігійна-ідэалагічным жыцці Беларусі, як і ўсёй Усходняй Еўропы, у XV–XVI стст. адбыўся пераход ад Сярэднявечча да Новага часу. У гэты перыяд адбываюцца актыўны захоп, асваенне і раздача зямель ва ўласнасць феодалам, ідзе хуткае развіццё рамяства, гандлю, расце колькасць гарадоў і гарадскога насельніцтва [1; 2]. У працэсе цэнтралізацыі дзяржавы мясцовыя княствы пераўтвараліся ў ваяводства, паветы, воласці. Шырокае распаўсюджванне атрымалі ідэі гуманізму і Рэфармацыі, якія ўплывалі на станаўленне і развіццё беларускага заканадаўства.

Гэтыя змены ў палітычным, грамадскім і духоўным жыцці дзяржавы выклікалі неабходнасць перабудовы прававых адносін і самога права. Калі да сярэдзіны XV ст. у кожнай зямлі дзейнічала сваё мясцовае звычайнае права, якое рэгулявала ўсе праваадносінны ў грамадскім жыцці: структуру і кампетэнцыю дзяржаўных устаноў, правы і абавязкі розных класаў і сацыяльных груп насельніцтва, грамадзянскія, сямейна-шлюбныя, зямельныя, судова-працэсу-

альныя і інш., – то з-за гэтых змяненняў узнікла неабходнасць у адзіным для ўсёй дзяржавы праве і прывядзенні яго ў пэўную сістэму. Першыя запісы звычайнага права Беларусі былі зроблены ў граматах і дагаворах Полацка, Віцебска і Смаленска з Рыгай і Лівонскім ордэнам. У выніку ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) паступова складваецца агульназемскае (агульнадзяржаўнае) права. У XIV–XV стст. назіраецца актыўная заканадаўчая дзейнасць вялікіх князёў. Выдаецца шмат грамат (прывілеяў), якія ў залежнасці ад той тэрыторыі, на якую распаўсюджвалі сваё дзеянне, і ў залежнасці ад кола ахопленых законам асоб дзяліліся на агульназемскія (агульнадзяржаўныя), абласныя, валасныя, гарадскія. Прафесар Т. І. Доўнар адзначае, што «ў цэлым развіццё заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага можна ўмоўна падзяліць на два перыяды – прывілейны і статутны» [3, с. 97]. Заканадаўца імкнуўся юрыдычна аформіць эканамічныя і палітычныя правы ўсяго класа феодалаў або яго асобных груп, а таксама жыхароў асобных зямель і гарадоў. На думку прафесара Я. А. Юхо, першыя спробы сістэматызацыі права адносіліся да права асобных зямель і былі ажыццёўлены ў Полацкай і Віцебскай абласных граматах [4, с. 59]. Першай спробай кадыфікацыі заканадаўства з’явіўся Судзёбнік Казіміра 1468 г., які ўтрымліваў як нормы звычайнага права, так і новыя правілы, якія адносіліся да крымінальнага і працэсуальнага права. У Судзёбніку прагледжваецца і пэўная, хаця яшчэ дастаткова прымітыўная, сістэма.

Нягледзячы на тое што гэта былі асобныя і часта несістэматызаваныя прававыя нормы, яны дапаўнялі і развівалі звычайнае права. Менавіта на іх аснове складалася агульнадзяржаўнае права. У статутным заканадаўстве нормы права былі прыведзены ў больш дакладную сістэму. Адбылася сістэматызацыя норм права ВКЛ. У навуцы існуюць розныя пункты гледжання наконт разумення гэтага паняцця. Так, А. Ф. Вішнеўскі, У. А. Кучынскі, М. А. Гарбагок пад сістэматызацыяй нарматыўных прававых актаў разумеюць мэтанакіраваную дзейнасць дзяржаўных органаў, недзяржаўных арганізацый, прыватных асоб па ўпарадкаванні, удасканаленні нарматыўнага прававога матэрыялу, прывядзенні яго ў пэўную ўнутрана-ўзгодненую сістэму. Гэтыя навукоўцы вылучаюць наступныя віды сістэматызацыі: інкарпарацыю, кадыфікацыю і кансалідацыю [5, с. 350–357]. На думку прафесара С. Р. Драбязкі, сістэматызацыя заканадаўства знаходзіцца ў цеснай сувязі з тэорыяй удасканалення заканадаўства і ў ёй вылучаюцца наступныя віды: улік, інкарпарацыя, кансалідацыя, кадыфікацыя, Звод законаў [6, с. 259–261]. Прафесар М. У. Сільчанка адзначае, што «пад сістэматызацыяй у самым агульным плане неабходна разумець дзейнасць дзяржавы, яе органаў і іншых сацыяльных суб’ектаў, якая скіравана на сістэматыку і падтрыманне дзеючых крыніц права ў “працоўным стане” і ў залежнасці ад мэт і суб’ектаў, якія ажыццяўляюць

дзеінасць па сістэматызацыі крыніц права, а таксама метадаў, якія пры гэтым выкарыстоўваюцца, можна выдзеліць такія формы сістэматызацыі, як інкарпарацыя, кансалідацыя і кадыфікацыя» [7, с. 196].

У пачатку XVI ст. у ВКЛ быў назапашаны тэарэтычны і практычны вопыт, створаны ўмовы для сістэматызацыі заканадаўства. Вынікам гэтага працэсу з’явілася прыняцце Статута 1529 г., які, як лічаць навукоўцы, засноўваўся ў асноўным на звычайным праве, аднак, выкарыстоўваючы як уласны законатворчы вопыт, так і вопыт іншых краін, змяшчаў шмат новых прававых норм канстытуцыйнага, грамадзянскага, крымінальнага, працэсуальнага і іншых галін права [8]. Статут 1529 г. абагульніў папярэднія заканадаўчыя акты, у тым ліку абласныя і агульназемскія граматы (граматы Ягайлы, Казіміра, Аляксандра), выкарыстаў судовую практыку. Менавіта першы сістэматызаваны звод законаў ВКЛ – Статут 1529 г. – і з’явіўся галоўнай крыніцай пры падрыхтоўцы другога Статута ВКЛ 1566 г. Што тычыцца навуковых даследаванняў наконт гэтага выдатнага помніка прававой культуры і думкі беларускага народа, то яны даволі шырокія. У гэтым кірунку працавалі і дарэвалюцыйныя даследчыкі (М. К. Любаўскі, Н. Дашкевіч і інш.), навукоўцы савецкага (У. І. Пічэта, Я. А. Юхо, Г. Ф. Падазёрская і інш.) і сучаснага (Т. І. Доўнар, А. Ф. Вішнеўскі і інш.) перыядаў станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці. Аб другім Статуце пісалі ў сваіх працах і польскія аўтары (Ю. Бардах і інш.).

Аднак цікавасць да гэтага помніка прававой культуры і думкі беларускага народа не змяншаецца. Навукоўцы працягваюць даследаваць гісторыю распрацоўкі, змест самога тэксту Статута. І гэта з’яўляецца асабліва актуальным у сувязі з тым, што ў 2016 г. спаўняецца 450 гадоў з моманту яго ўвядзення ў дзеянне.

Асноўная частка. Сацыяльна-эканамічныя змены ў сярэдзіне XVI ст. выклікалі неабходнасць унясення змяненняў і ў заканадаўства. Да такіх змяненняў у першую чаргу неабходна аднесці рост і ўмацаванне феадальнай уласнасці, узмацненне феадальнага гнёту сялян і іх абезземельванне. У палітычным жыцці ў гэты перыяд адзначалася аслабленне ролі знакамітай арыстакратыі і ўмацаванне «новых» фамілій буйных феодалаў: Радзівілаў, Сапег, Хадкевічаў, Кішак і значнага ліку інш.

У гістарычнай літаратуры працэс умацавання ролі «новых» феадальных фамілій, якія завалодалі вялікімі зямельнымі масівамі, выкладаўся як працэс узмацнення ролі сярэдняй і дробнай шляхты, як працэс дэмакратызацыі дзяржавы [9; 10]. Вывучэнне прававых актаў і аналіз іншых гістарычных помнікаў дазваляюць сцвярджаць, што на працягу ўсёй гісторыі ВКЛ дробная шляхта ніколі самастойна палітычнага значэння не мела і з’яўлялася толькі сродкам у руках буйных феодалаў або каталіцкіх «айцоў» царквы.

Сцвярдженні ў нарматыўных прававых актах аб роўнасці палітычных правоў усіх шляхціцаў незалежна ад іх маёмаснага становішча з'яўляюцца недакладнымі. Гэтыя думкі асабліва ўзмацніліся з 60-х гг. XVI ст., калі ўрад і каталіцкае духавенства ўсімі сродкамі імкнуліся аб'яднаць ВКЛ з Польшчай. Некаторыя навукоўцы сцвярджалі, што палітычны ўплыў мела сярэдня і дробная шляхта, але на справе вышэйшыя і мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання знаходзіліся ў руках буйных феодалаў, якія вызначалі і накіроўвалі дзейнасць усяго дзяржаўнага апарату [11].

Працэс узмацнення палітычнага ўплыву новых груп феодалаў, якія сканцэнтравалі ў сваіх руках вялікія зямельныя надзелы, праходзіў паступова на працягу XV–XVI стст.

Доўгі час працягвалі дзейнічаць старыя нормы права, што выклікала крытыку розных колаў шляхты. Вялікае незадавальненне дзеючым правам выказвалі сярэдня шляхта і «новыя» буйныя феодалы, таму што права не адлюстроўвала рэальнага эканамічнага і палітычнага значэння гэтай часткі класа феодалаў у дзяржаве. Старыя нормы права, што ўзаконілі самавольства феодалаў над асноўнай масай насельніцтва, выклікалі незадавальненне і найбольш прагрэсіўнай часткі насельніцтва. Ідэалагічная барацьба супраць насілля феодалаў у другой палове XVI ст. вялася ў асноўным у выглядзе рэлігійных ерасей і рэфармацыйных рухаў. У ВКЛ узнікаюць розныя антыкаталіцкія і антыфеодалныя вучэнні і групоўкі («літоўскія браты» і інш.). Гэтыя вучэнні ў Беларусі распаўсюджваліся віднымі дзеячамі: Пятром Гезкай, Марцінам Чаховецам, Сымонам Будным, Міхалонам Ліцьвінам, Андрэем Воланам, Лаўрэнціем Крышкоўскім, Янам Кішкам, Васілём Цяпінскім-Амельяновічам, Астафіем Валовічам, Мікалаем Радзівілам Чорным, Львом Сапегам і інш. [12]. У іх працах рэзка крытыкаваліся і права, і судовыя органы.

«Першы літоўска-беларускі Статут 1529 г., – як правільна адзначаў У. І. Пічэта, – уяўляючы сабой заканадаўчы зборнік, у якім атрымалі юрыдычнае афармленне ўсе палітычныя і грамадзянскія прывілеі магнатаў, не мог здаволіць шырокія шляхецкія колы, якія ўжо ўсвядомілі сваё палітычнае значэнне к палове шаснацатага сталецця...» [13, с. 165]. Шляхціцы, пачынаючы з 1540–1560-х гг., пачалі падаваць вялікім князям «чалабітныя» аб папраўцы Статута. Упершыню з такой просьбай шляхта звярнулася да вялікага князя на Берасцейскім сойме 1544 г. Да гэтай просьбы Жыгімонт I аднёсся станоўча. Жыгімонту I і панам радным прыйшлося пайсці на ўступкі і ўтварыць камісію з дзесяці асоб «яко з латынскаго, так і грэчаскаго закона», «людзей добрых, поважных». Гэта камісія павінна была «тые артыкулы... поправіті, а іншыі прічініті і на першом сойме перед паны-радамі іх мілостью... мают оныі

артыкулы быць уфалены і прыняты з яго мілості господарскім дозволеньем...» [13, с. 165–166; 14].

Недасканаласць дзеючага права адчувалі і самі кіруючыя вярхі, таму яны неаднаразова рабілі спробы аднавіць заканадаўства. Найбольш істотныя меры па падрыхтоўцы праекта новага статута зроблены ў 1551 г., калі была створана для падрыхтоўкі такога праекта спецыяльная камісія з дзесяці чалавек: пяць католікаў і пяць праваслаўных. З тэксту Бельскага прывілея 1564 г. бачна, што ў склад камісіі па падрыхтоўцы праекта пазней былі ўключаны і іншыя асобы. Так, у прывілеі гаворыцца: «Обраны не то были через них же самих и в посредку тех же станов особы певные, рады наши, маршалковые, врядники земские, хоружие и иные особы роду и народу шляхетского и доктори прав чужоземских, которые заседши не одно поправили тот статут старый, але теж новым кшталтом некоторые розделы злеща судовый, за засаженем новым обычаем суду и порядку судового то становили и написали» [14, с. 40–47; 15].

Працай гэтай камісіі кіраваў палітычны, культурны і рэлігійны дзеяч, канцлер ВКЛ М. Радзівіл Чорны (у 2015 г. адзначалася 500 гадоў з дня яго нараджэння). Яго ўплыў на палітыку вялікакняжацкага ўрада быў такі значны, што ў 1551 г. ён атрымаў права на захоўванне найважнейшых дзяржаўных актаў у сваім архіве. Асабліваю ўвагу ён звяртаў на дакументы, якія пацвярджалі даўнія дзяржаўныя прывілеі ВКЛ. М. Р. Чорны ўдзельнічаў у падрыхтоўцы і здзяйсненні аграрнай («валочнай») рэформы ў гаспадарскіх уладаннях ВКЛ, займаўся падрыхтоўкай «Уставы на валокі» 1557 г., быў удзельнікам правядзення адміністрацыйна-судовай рэформы ў дзяржаве ў 1564–1566 гг. Ён з’яўляўся прыхільнікам незалежнасці ВКЛ ад Польшчы. Менавіта гэтыя яго думкі і былі выкарыстаны ў артыкулах Статута, якія замацоўвалі незалежнасць ВКЛ. На соймах, якія абмяркоўвалі праекты ўніі дзвюх дзяржаў, ён выступаў за суверэннасць Княства ў складзе Рэчы Паспалітай. Пазіцыя М. Р. Чорнага, якую падтрымлівалі многія магнаты, улічвалася нават пры заключэнні (ужо пасля яго смерці) Люблінскай уніі 1569 г. Пры яго ўдзеі ў Нясвіжы і Бярэсці былі ўтвораны друкарні. Але галоўнай яго заслугай з’явіўся ўдзел у стварэнні Статута ВКЛ 1566 г. [16, с. 342–343].

Актыўны ўдзел у падрыхтоўцы Статута таксама прымаў дзяржаўны і грамадскі дзеяч ВКЛ, гуманіст, маршалак дворны, пісар (потым падканцлер), стараста магілёўскі А. Б. Валовіч. Ён удзельнічаў у аграрнай, судова-адміністрацыйнай і іншых рэформах. Па яго прапанове ў тэкст Статута быў ўключаны артыкул, якім «загранічнікам» (зразумела, што перш за ўсё меліся на ўвазе феадалы Польшчы) забаранялася набываць землі і займаць дзяржаўныя пасады ў межах ВКЛ (арт. 4 раздз. III). А. Б. Валовіч выступаў за свабоду

веравызнання (яго подпіс стаіць пад вядомай Варшаўскай канфедэрацыяй, згодна з якой прадстаўнікі ўсіх веравызнанняў атрымлівалі роўныя правы ў ВКЛ і Польшчы). Разам з Л. Сапегам ён прымаў удзел у стварэнні ў 1581 г. вышэйшай судовай апеляцыйнай інстанцыі дзяржавы – Трыбунала ВКЛ [16, с. 84–86]. На думку прафесара Я. А. Юхо, у стварэнні Статута, верагодна, удзельнічалі П. Раізіў, А. Ратундус і інш. [14, с. 14].

У складанні праекта новага Статута прымалі ўдзел і асобы, афіцыйна не ўваходзячыя ў склад камісіі, напрыклад удзельнікі соймаў і службовыя асобы органаў дзяржаўнага кіравання, на якіх павінен быў ляжаць і арганізацыйны бок справы. Яны пачалі працу па падрыхтоўцы Статута яшчэ да стварэння камісіі. Запісваючы і сістэматызуючы пастановы і рашэнні судовых і дзяржаўных органаў, яны ўключалі новыя нормы ў стары Статут, дапаўнялі і пашыралі яго змест. Такім чынам, быў назапашаны значны матэрыял для новага Статута. Асноўнымі крыніцамі Статута 1566 г. былі агульназемскія і абласныя граматы (прывілеі), Судзбнік Казіміра 1468 г., нормы звычайнага права, выкарыстаны таксама нормы царкоўнага (рымска-каталіцкага і грэка-праваслаўнага) права. У ім былі спалучаны тэарэтычныя распрацоўкі мясцовага права з практычнай дзейнасцю і тэарэтычнымі асновамі рымскага і заходнееўрапейскага права. Вялікую ролю ў стварэнні Статута 1566 г. адыграў і папярэдні Статут 1529 г., які, як правільна адзначае прафесар В. М. Бібіла, насіў прагрэсіўны характар [17, с. 90–105]. Можна з упэўненасцю сказаць, што ў падрыхтоўцы Статута 1566 г. галоўная роля належала рабочай групе, у склад якой уваходзілі прадстаўнікі дзяржаўнай адміністрацыі, судовых органаў і вучоныя-юрысты. Актыўны ўдзел у гэтай рабоце прымалі і ўдзельнікі соймавых абмеркаванняў [4]. Як адзначаў У. І. Пічэта, праца камісіі працягвалася вельмі марудна [13, с. 166]. Стварэнне праекта новага Статута было завершана ў 1563 г. Спачатку планавалася ўвесці яго ў дзеянне з 11 лістапада 1564 г., аднак гэты працэс зацягнуўся, і Статут быў уведзены ў дзеянне на Віленскім сойме з 1 сакавіка 1566 г. Статут 1566 г. выдадзены з дадаткам да яго прывілеяў Віленскага 1563, Бельскага 1564, Віленскага 1565 гг.

Віленскі прывілей 1563 г. ставіў мэтай ураўняць у палітычных правах праваслаўных феодалаў ВКЛ з феодаламі-католікамі, каб праваслаўныя шляхціцы, як і католікі, маглі займаць розныя дзяржаўныя пасады. Асабліва ў гэтым былі зацікаўлены Мікалай Радзівіл Чорны, Астафій Валовіч як прадстаўнікі аднаго з напрамкаў рэфармацыйнага руху ў Беларусі – кальвінізму. Прывілей засведчыў, што дыскрымінацыйныя адносна праваслаўнай шляхты ВКЛ нормы Гарадзельскага прывілея 1413 г. фактычна і раней не дзейнічалі (асабліва пасля прыняцця прывілеяў 1434 і 1447 гг.). Таму Віленскі прывілей 1563 г. меў не столькі практычнае значэнне, колькі фармальнае і быў выдадзены

з мэтай палітычнай кансалідацыі шляхты пасля няўдач у Інфлянцкай вайне ў час правядзення валочнай памеры, напярэдадні заключэння Люблінскай уніі 1569 г. [14, с. 37–40; 15].

Бельскі прывілей 1564 г. быў выдадзены вялікім князем літоўскім і каралём польскім Жыгімонтам II Аўгустам 1 ліпеня 1564 г. на Бельскім сойме па патрабаванні шляхты. Прывілей меў важнае канстытуцыйнае значэнне. Згодна з ім былі ўведзены выбарныя шляхецкія суды, незалежныя ад дзяржаўнай адміністрацыі. Прывілей зафіксаваў адмову ўраднікаў ВКЛ, якія мелі судовую ўладу над шляхтай (ваявод, маршалкаў земскага, дворнага і Вальнскай зямлі, старастаў, дзяржаўцаў), ад сваіх судовых прэрагатыв і ўстанавіў юрыдычную роўнасць прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя (у тым ліку князёў) перад законам, іх права фарміраваць суды, незалежныя ад вялікага князя і паноў. Парадак абрання шляхецкіх судоў і іх кампетэнцыя ў прывілеі не вызначаны; ёсць спасылка на новы Статут ВКЛ (прыняты ў 1566 г.), дзе гэтыя пытанні былі распісаны падрабязна. Такім чынам, мэтай Бельскага прывілея 1564 г. было згуртаванне феадальных саслоўяў ВКЛ, каб процістаяць агрэсіі Масковіі ў Інфлянцкай вайне [14, с. 40–47].

Віленскі прывілей ад 30 снежня 1565 г. быў выдадзены вялікім князем літоўскім Жыгімонтам II Аўгустам на Віленскім сойме 1565–1566 гг. па просьбе шляхты. Згодна з ім юрыдычна афармлялася ўтварэнне павятовага прадстаўнічага шляхецкага органа – павятовага сойміка. Соймікі павінны былі збірацца ў ваяводствах і паветах перад вальным соймам, мелі права абмяркоўваць справы соймаў, выбіраць павятовых паслоў і даваць ім інструкцыі. Разам з артыкуламі 5, 6 і 12 раздз. 3 Статута ВКЛ 1566 г. прывілей юрыдычна аформіў інстытут вальнага сойма з вызначанай сістэмай прадстаўніцтва. Прывілей сведчыў аб пачатку рэформы мясцовых органаў улады і пашырэнні правоў павятовых органаў у вырашэнні мясцовых спраў і пры абмеркаванні і вырашэнні агульнадзяржаўных спраў на агульных соймах ВКЛ [14, с. 47–48].

Згодна з патрабаваннем шляхты ў Статут 1566 г. таксама былі ўпісаны тэкст агульназемскага прывілея 1551 г., Віленскі прывілей ад 13 снежня 1564 г. аб утварэнні павятовых соймікаў, акт пацвярджэння Статута ад 11 сакавіка 1566 г. [13, с. 166]. На Берасцейскім сойме 1566 г. і на Гарадзенскім 1568 г. у Статут 1566 г. былі ўнесены папраўкі. У Статуце 1566 г. была захавана з невялікімі зменамі структура Статута 1529 г. Яго тэкст уключае 14 раздзелаў. У першым раздзеле сабраны нормы, якія абвясцілі асноўныя прынцыпы права ВКЛ, а таксама нормы, што адносіліся да дзяржаўнага права і дзяржаўных злачынстваў, у другім – нормы, якія адносіліся да абароны земскай, трэцім – нормы аб правах шляхты, і ў прыватнасці ў арт. 12 гэтага

раздзела ўтрымліваецца абавязак вялікага князя не прымаць новых законаў без сойма, чацвёртым – аб суддзях і судах, пятым – нормы шлюбна-сямейнага права, шостым – аб апеках, сёмым – аб запісах і продажах, гэта значыць аб праве адчужэння маёнткаў пад умовай залогі і продажу, восьмым – аб завяшчаннях, дзявятым – аб зямельных спрэчках, дзясятым – аб лясных промыслах, адзінаццатым – аб насіллях і злачынствах супраць шляхты, два-наццатым – аб злачынствах супраць простых людзей, трынаццатым – аб маёмасных злачынствах, чатырнаццатым – аб злачынствах іншага роду, у тым ліку аб «выводе» феадальна-залежных сялян або чэлядзі нявольнай [14].

Неабходна адзначыць, што змест асобных норм не адпавядаў назве раздзела, у якім яны былі змешчаны. Увогуле выкладзены ў Статуце 1566 г. змест прававых норм адлюстроўваў праваадносіны таго часу і забяспечваў дзяржаўна-прававую абарону інтарэсаў класа феадалаў.

Пры падрыхтоўцы Статута 1566 г. кадыфікацыя і сістэматызацыя заканадаўства ў ВКЛ, як адзначаюць даследчыкі, намнога апырэдзвалі аналагічныя працэсы ў суседніх дзяржавах [18; 19]. Камісія па падрыхтоўцы Статута ўлічыла і перапрацавала ўвесь назапашаны прававы матэрыял, як уласны, так і еўрапейскі. Прававая культура эпохі Адраджэння знайшла ў Беларусі шмат прыхільнікаў. Не толькі адукаваная моладзь вывучала права ў італьянскіх, нямецкіх, французскіх універсітэтах, але і на тэрыторыі ВКЛ жыло шмат замежных грамадзян, якія аддавалі свае паслугі новай радзіме. У некаторых выпадках ліцвіны выводзілі свой род ад рымскіх продкаў (прычым не з 1413 г., а значна раней), таму і адносіліся да рымскага права, як адзначае Ю. Бардах, як да свайго, хаця і перапрацоўвалі яго з улікам уласнага развіцця [20, с. 42]. Гэта знайшло, напрыклад, адлюстраванне ў замацаванні ў Статуце 1566 г. права распараджэння ўсёй феадальнай уласнасцю, а не 1/3 яе часткай, як было ў папярэднім Статуце.

Нормы Статута 1566 г. рэгулявалі прававое становішча розных класаў, саслоўяў, сацыяльных груп насельніцтва. Былі ўнесены некаторыя змены ў параўнанні са Статутам 1529 г. у сістэму размяшчэння прававых норм. Нормы спадчыннага права былі вылучаны ў асобны раздзел, шосты раздзел у Статуце 1529 г. аб судах і судаводстве стаў чацвёртым. Тым самым ён юрыдычна замацаваў вылучэнне судовай сістэмы як самастойнай судовай улады, што сведчыла аб пачатку падзелу ўлады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Больш важнае значэнне ў параўнанні са Статутам 1529 г. надавалася сёмаму раздзелу, у якім змяшчаліся нормы грамадзянскага права [21; 14].

Да ліку найбольш важных норм Статута 1566 г. адносяцца нормы канстытуцыйнага права, якія вызначаюць тэрыторыю дзяржавы, парадак утварэння і дзейнасці дзяржаўных органаў, правы і прывілеі пануючага класа. Важнае

значэнне мелі нормы, якія рэгулявалі парадак прыняцця новых законаў. Так, у арт. 2 раздз. 2 гаварылася, што ні сам гаспадар (вялікі князь), ні сумесна з радай не маюць права вырашаць пытанне аб вайне і падатках. Гэтыя пытанні маглі быць вырашаны толькі соймам. У арт. 1 раздз. 3 гаспадар даваў абяцанне захаваць ВКЛ ва ўсёй яго славе, уладзе і «границах ни в чем не вменшати и о всем примножати», а ў арт. 3 гэтага ж раздзела дапаўняе яшчэ абяцанне «добра князстве Литовского не уменьшим и то, что будеть через неприятелей того панства нашего коли кольвек упрошено, ку Короне ку Мозовшу ку Прусам ку Ифлянтам, то за се ку властности того Великого князства привести привлащати и границы оправити обещуем» [14]. Патрэбна сказаць, што для Сігізмунда Аўгуста гэта абяцанне было пустым гукам, паколькі ў будучым ён парушыў не толькі гэта абяцанне, але і сваю ўрачыстую клятву, якую ён даў пры ўступленні на прастол, аб захаванні ВКЛ у цэласнасці. Але каталіцкія епіскапы адпусцілі яму такі «грэх», як клятваадступніцтва. Аналізуючы склад гэтага артыкула, неабходна звярнуць увагу на тое, што ў ліку непрыяцеляў ВКЛ пералічваюцца Польшча (Карона) і польская вобласць Мазоўшэ.

У арт. 9 раздз. 3 атрымала далейшае развіццё норма аб тым, што «достойностей духовных и свецких, городов, дворов кгрунтов, старостов и держаньи и пожывеньи и вечностей жадных чужоземцам и заграничником ани соседом того панства давати не маем». Тым самым больш поўна і ясна паўторана норма, раней выкладзеная ў Статуце 1529 г., якая забараняла даваць маёнтакі і пасады чужаземцам і суседзям ВКЛ. Гэтыя артыкулы ўнесены ў Статут 1566 г. насуперак волі польскіх феодалаў і самога караля, усімі сродкамі імкнуўшыся да ліквідацыі самастойнасці існавання ВКЛ. Накіраванасць норм Статута супраць захопніцкіх тэндэнцый польскіх феодалаў з'яўляецца доказам памылковых поглядаў некаторых гісторыкаў, якія сцвярджалі, што дробная і сярэдняя шляхта ВКЛ быццам бы імкнулася да аб'яднання з Польшчай і, такім чынам, да ўключэння ВКЛ у склад Польшчы [14; 22, с. 163].

Статут 1566 г. заканадаўча замацаваў прывілеі і пануючую ролю буйных феодалаў у дзяржаве. Інтэрэсы буйных феодалаў замацоўваў арт. 10 раздз. 3, у якім гаварылася: «Теж обещуем и хотим вечными часы мети, абы панове рада наша, так духовные яко и свецкие, и аси иные врядники наши земские и дворные, в том панстве нашом Великом князстве Литовском были во всяких достоенствах и у почтивостях захованы водле давного обычаю и каждый подле зацности и месца своего». Усё абвяргае думку некаторых гісторыкаў, лічыўшых, што Статут 1566 г. абмяжоўваў права буйных феодалаў і на пануючае становішча ў дзяржаве вылучаў дробную і сярэднюю шляхту [14; 22, с. 163].

Гаворачы аб выкладзеных у Статуце 1566 г. нормах канстытуцыйнага права, неабходна адзначыць, што, аналізуючы толькі Статут, нельга дакладна

і поўна разабрацца ў характары канстытуцыйнага права і зразумець усю сістэму органаў дзяржаўнага кіравання, таму што ў Статуце не былі выкладзены ўсе нормы, якія вызначалі структуру і кампетэнцыю дзяржаўных органаў, адносіны цэнтральных органаў да мясцовых органаў і шэраг іншых норм [14]. На нашу думку, такі «прабел» у Статуце тлумачыцца тым, што многія адносіны рэгуляваліся не пісаным правам, а склаўшыся звычай. Складальнікі ж Статута мелі сваёй задачай стварэнне сістэматызаванага Зводу наяўных законаў і не імкнуліся да стварэння новых норм там, дзе гэта не выклікалася самім жыццём.

У Статут 1566 г. былі ўключаны некаторыя застарэлыя нормы, якія не адпавядалі змяніўшымся эканамічным і палітычным адносінам, што з'яўлялася свайго роду данінай старыне. Таму пасля ўвядзення Статута ў жыццё давалося ўносіць у яго некаторыя змяненні. Так, ужо ў чэрвені 1566 г. быў зменены арт. 1 раздз. 7. Па старой рэдакцыі гэтага артыкула права землеўладальніка-шляхціца распараджацца сваімі маёнткамі было абмежавана ў адносінах вотчынных (фамільных) маёнткаў. Уласнік такога маёнтка меў права адчужаць у бок, мінуючы сваіх сваякоў, толькі адну трэцюю частку сваіх маёнткаў, астатнія ж дзве трэція можна было перадаць у залог на суму, якая не перавышала іх кошт, з правам выкупу сваякамі. Па новай рэдакцыі гэтага артыкула землеўладальнікі атрымалі поўнае права свабоднага распараджэння належачымі ім маёнткамі [18].

Некаторыя навукоўцы бачылі ў гэтым артыкуле прыклад пашырэння праваў сярэдняй і дробнай шляхты. Аднак яны не ўлічвалі галоўнага – у дробнай шляхты наогул не было ўласных маёнткаў і грошай для іх набыцця. Сярэдні шляхціц, які меў маёнтка, мог у сілу гэтага артыкула прадаць яго і перайсці ў разрад убогай, беззямельнай шляхты, але лічыць гэта дабром няма падстаў. Канешне, асноўны выйгрыш па гэтым артыкуле атрымоўвалі феадалы, якія мелі маёнткі, а такімі былі ў першую чаргу буйныя і некаторыя сярэднія феадалы, якія за кошт узмацнення эксплуатацыі залежных людзей і павелічэння таварнасці сваіх маёнткаў змаглі дабыць сродкі, неабходныя для набыцця новых маёнткаў, або набывалі іх іншымі сродкамі ў больш слабых уласнікаў. У гэтых адносінах вельмі характэрным з'яўляецца запіс аб перадачы Цімафеем Міхайлавічам Северынам і яго жонкай маёнтка Паўлу Іванавічу Сапегу. У запісе, зробленым у кнізе Гродзенскага земскага суда за 1570 г., гаварылася: «Ставши очевисто земении господарский повету Городенского... Тимофей Михайлович Северин оповедал и сам добровольно устне ку записано до книг вызнал иж про недостаток и вбозство свое и теж для хоробы не маючи ни откуль ретунку и запоможени и не будучи способным службы господарское и земское военное служити по доброй воли своей ни з якое измовы они пры-

мушенья бачечи на добродействе вельможного пане его милости пана Павла Ивановича Сопеги... дался его милости у вопеку з именем своим Крыкьштанами на Клове реце, а по животе своем право свое вечное на его милости сеного, дети и потомки его милости улил» [23]. Як бачым, П. І. Сапега не патраціў грошай на набыццё гэтага маёнтка.

У Статуце 1566 г. была зроблена спроба абвяшчэння палітычных правоў простых людзей. Так, у арт. 2 раздз. 5 гаварылася аб тым, што будучь выконвацца ўсе правы класа федалаў, а таксама мяшчан і «всих людей посполитных». У гэтым артыкуле звяртае на сябе ўвагу заява аб тым, што быццам бы ў выбарах вялікага князя ўдзельнічалі і простыя людзі – «мещане и все люди посполитные», хаця вядома, што яны ў выбарах не толькі вялікага князя, але нават дэпутатаў на сойм удзелу не прымалі. Гэты запіс быў зроблены пад уплывам гуманістычных ідэй і барацьбы простага народа за свае правы. Больш таго, гэты артыкул не перашкаджаў і буйным феодалам у іх барацьбе за абмежаванне ўлады вялікага князя, падкрэсліваючы яе службовы, а не боскі або прыватнаўласніцкі характар. Акрамя таго, можна лічыць, што гэты запіс з’явіўся водгаласам даўно мінулай старыны, калі народ удзельнічаў у вечавых сходах і запрашаў або выганяў сваіх князёў.

Кіраўніком дзяржавы прызнаваўся вялікі князь, які ў Статуце называўся «господарь». На думку прафесара А. Ф. Вішнеўскага, яго прававое становішча было тыповым для абмежаванага манарха, хаця і мела некаторыя асаблівасці. Згодна з нормамі Статута ён не мог без рашэння сойма пачынаць вайну або ўстанаўліваць падаткі на ваенныя патрэбы, выдаваць новыя законы. Статут забараняў даваць маёнткі, пасады і званні чужаземцам, у тым ліку ўраджэнцам Польшчы, замацоўваў галоўную ролю буйных федалаў у дзяржаве [14; 24, с. 90–91].

Па Статуце 1566 г. да ўдзелу ў абмежаванні ўлады гаспадара намінальна прыцягваўся і сойм. Так, у арт. 2 раздз. 2 і арт. 12 раздз. 3 гаварылася, што пытанні аб’яўлення вайны, устанаўлення падаткаў і прыняцця новых законаў не могуць вырашацца гаспадаром з панамі радай, а павінны вырашацца толькі на агульным сойме. Некаторыя гісторыкі са зместу гэтых артыкулаў рабілі вывад аб пераходзе палітычнага ўплыву ад буйных федалаў да шляхты [11]. Па нашым меркаванні, такі вывад не адпавядае гістарычнай праўдзе, таму што сам па сабе факт вырашэння гэтых пытанняў на сойме яшчэ ні аб чым не гаворыць. У першую чаргу неабходна звярнуць увагу не на тое, дзе вырашаецца пытанне, а на тое, хто яго вырашае і на чью карысць. Роля шляхты на сойме зводзілася ў асноўным толькі да ролі пасіўных статыстаў, якія запрашаліся не для таго, каб што-небудзь вырашыць, а для таго, каб лепш

прапагандаваць рашэнні соймаў на месцах і тым самым дабівацца іх выканання ва ўсёй дзяржаве. У лепшым выпадку шляхціц, які прысутнічаў на сойме, мог падтрымліваць тую ці іншую групу буйных феодалаў, калі іх думкі па якім-небудзь пытанні разыходзіліся, у іншых жа выпадках ён лічыў для сябе больш выгадным згадзіцца з думкай сваіх «благодетелей».

Агляд канстытуцыйных норм, змешчаных у Статуце 1566 г., дазваляе зрабіць вывад, што яны былі накіраваны на абарону інтарэсаў пануючага класа, і асабліва яго вярхушкі – буйных феодалаў, гарантавалі ім правы і перавагі, садзейнічалі ўмацаванню становішча феодалаў ВКЛ у іх адносінах з феодаламі Польшчы, якія бесперапынна імкнуліся да захопу беларускіх і ўкраінскіх зямель.

Статут 1566 г. замацаваў асноўныя прынцыпы права: адзінства права для грамадзян, хоць яно не было роўным для ўсіх, дзяржаўны суверэнітэт (на суперак царкоўнаму касмапалітызму), абмежаванне ўлады гаспадара, прыярытэт пісанага права. Упершыню планавалася аддзяленне суда ад органаў улады і кіравання. Для гэтага ствараліся земскія і падкаморскія суды.

Істотныя змены былі ўнесены ў крымінальнае права. Суб'ектам злачынства прызнаваўся толькі чалавек. Вызначаўся ўзрост крымінальнай адказнасці пасля 14 гадоў (арт. 8 раздз. XIV). Крымінальнае пакаранне павінна было ажыццяўляцца толькі па рашэнні суда. Асоба, якая абвінаваціла каго-небудзь у злачынстве і не даказала яго віны, павінна была быць пакарана так, як мог быць пакараны абвінавачаны ёю (арт. 2 раздз. I).

Як правільна адзначаў У. І. Пічэта, Статут «сведчыць аб перамозе шляхты над магнатамі <...> з'яўляючыся развіццём праўных інстытутаў першага Статута <...> уяўляе сабой знакамiты юрыдычны помнік, у якім адбіваецца культурнае становішча літоўска-беларускае шляхты» [13, с. 166].

Статут быў напісаны на беларускай мове, зразумелай для большасці насельніцтва, і перакладзены на лацінскую і польскую мовы. Выяўлена 58 спісаў Статута 1566 г., з іх 13 – на беларускай, 40 – на польскай і 5 – на лацінскай мовах [25]. Статут 1566 г. дзейнічаў у Беларусі і Літве ў 1566–1588 гг., а на Правабярэжнай Украіне і ў XVII–XVIII стст., атрымаўшы назву «Валынскі Статут».

Заклучэнне. З прыняццем Статута 1566 г. кваліфікацыя і сістэматызацыя ўласнага заканадаўства ў значнай ступені апырэджвалі падобныя работы ў іншых феадальных дзяржавах. Гэты факт сведчыць аб тым, што ў ВКЛ ужо ў той час грамадскія адносіны знаходзіліся на высокім узроўні і меліся юрысты, дастаткова падрыхтаваныя тэарэтычна і практычна, здольныя адлюстраваць і замацаваць гэтыя адносіны ў заканадаўстве, ствараючы другі Звод законаў.

Складальнікі Статута надалі яго нормам сучасную на той час форму і правую тэрміналогію (беларускую), зразумелую для большасці насельніцтва, што спрыяла ўмацаванню сярод шляхты і мяшчан павагі да закону і дзяржавы.

Статут 1566 г. – не толькі помнік прававой культуры беларускага народа. Ён увабраў у сябе перадавыя ідэі таго часу. Менавіта ў XVI ст. на беларускіх землях шырокае распаўсюджванне атрымаў кальвінізм з яго дэмакратычнымі ідэямі. Погляды вядомых ідэолагаў рэфармацыі аказалі значны ўплыў на нормы Статута 1566 г., таму што ў яго складанні прымалі ўдзел вядомыя прадстаўнікі кальвінісцкага руху ў Беларусі, знакамітыя дзяржаўныя дзеячы М. Р. Чорны, А. Валовіч.

Статут 1566 г. з’явіўся асноўнай крыніцай пры падрыхтоўцы Статута 1588 г., які быў дзеючым законам звыш 250 гадоў.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Копыцкий З. Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI–XVII вв.). Минск : Наука и техника, 1966.
2. *Копыцкий З. Ю.* Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. Минск : Наука и техника, 1975.
3. *Доўнар Т. І.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2014.
4. *Юхо И. А.* Общественно-политический строй и право Белоруссии в XVI веке : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Беларус. гос. ун-т. Минск, 1979.
5. *Вишневский А. Ф., Горбатов Н. А., Кучинский В. А.* Общая теория государства и права : учебник. М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2006.
6. *Дробязко С. Г., Козлов В. С.* Общая теория права. Минск : Амалфея, 2007.
7. *Сільчанка М. У.* Тэорыя крыніц беларускага права. Гродна : ГрДУ, 2012.
8. *Юхо Я. А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : у 2 ч. Мінск : РІВШ БДУ, 2000. Ч. 1.
9. История Белорусской ССР : в 2 т. / под ред.: Т. С. Горбунова, Н. В. Каменской, И. С. Кравченко. Минск : Акад. наук Беларус. ССР, Ин-т истории, 1961. Т. 1.
10. *Любавский М. К.* Литовско-русский сейм. М. : Университет. тип., 1901.
11. *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М. : Моск. худож. печатня, 1915.
12. Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии (до 1917 г.). Минск : Наука и техника, 1973.
13. *Пічэта У. І.* Гісторыя Беларусі. Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2005.
14. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года / пад рэд. Т. І. Доўнар. Мінск : Тэсей, 2003.
15. *Вишнеўскі А. Ф.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (са старажытных часоў да нашых дзён) / пад рэд. А. Ф. Вішнеўскага. Мінск : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2003.

16. Асветнікі зямлі беларускай : энцыкл. давед. / пад рэд. Г. П. Пашкова. Мінск : БелЭн, 2001.

17. *Бибилло В. Н.* Политические и правовые аспекты Статута Великого княжества Литовского 1529 г. // *Право и демократия* : сб. науч. тр. / редкол.: В. Н. Бибилло (гл. ред.) [и др.]. Минск : БГУ, 2015. Вып. 26. С. 90–107.

18. *Юхо И. А.* Правовое положение населения Белоруссии в XVI веке. Минск : Изд-во БГУ имени В. И. Ленина, 1978.

19. *Голубева Л. Л.* Наследственное право феодальной Беларуси (по законодательству Великого княжества Литовского). Минск : ФУСТ БГУ, 2002.

20. *Bardach J.* Statuty Litewskie – pomniki prawa doby Odrodzenia. Karpacz, 1974.

21. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск : Изд-во Акад. наук БССР, 1960.

22. *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. Киев : Тип. Императ. ун-та Св. Владимира, 1885.

23. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1755. Воп. 1. Акты Гродз. земскага суда за 1569–1598 гг.

24. *Вішнеўскі А. Ф.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мінск : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2003.

25. *Bardach J.* Statuty litewskie a prawo rzymskie. Warszawa : Centre for Studies on the Classical Tradition in Poland and East-Central Europe : Uniw. Warszawski, 1999.

Статья поступила в редакцию 25.07.2015